

MƏNİM QARABAĞIM VƏ YA QARABAĞ DÜYÜNÜ

Hamlet İsaханlı

Əvvəli jurnalın 402-403 və 404-405-ci (yanvar-fevral, mart-aprel 2021-ci il) nömrələrində

Erməni tarixi və tarixçiliyi

Sovet ideologiyası xalqın tarixini əsasən onun indi yaşadığı ərazi ilə bağlayırdı. Ermənilər Urartu'nu, azərbaycanlılar Manna və Midiya'nı qədim tarixlərinə daxil etməklə tarixlərini qədimləşdirməyə çalışmışlar. Qədim Şərqi tarixi və dilçiliyi üzrə görkəmli Sovet-rus mütəxəssisi İ.M. Dyakonov (И.М. Дьяконов, 1915-1999) bəzən öz görüşlərini dəyişsə də, haqlı və haqsız tənqidlərə məruz qalsa da, Şərqi və Qafqaz tarixi üzrə qiymətli əsərlər müəllifi kimi dünyada tanınmışdır. O, həm erməni, həm də Azərbaycan tarixçilərinin "qədimləşdirmə" siyasətini hər cür tənqid etməkdən çəkinməmişdir. "Məsələn, Azərbaycanlılara midiyaqların onların əcdadları olduğunu sübut edə bilmədim, çünki bu, hər halda, belə deyil. Lakin Midiya tarixini – böyük, qalın, ətraflı şəkildə əsaslandırılmış bir cild yazdım" (Книга воспоминаний. СПб., Европейский дом, 1995; с. 732).

Azərbaycan tarixi əslində Azərbaycan xalqının tarixi kimi deyil, Azərbaycan ərazisində və ya onu içinə alan ərazilərdə yaranmış dövlətlərin tarixi kimi yazılırdı (indi də az şey dəyişib...). Ermənilər xalqın tarixini yazmağa cəhd etmişlər; erməni xalqı türklər, farslar, ərəblər kimi çoxsaylı olmayıblar və cürbəcürlük də həddini aşmayıb, yəni, əhatə oluna bilən, nisbətən yığcam xalq olmuşdur. Ermənilər tarixlərini Kiçik Asiyanın şərqində ("Qərbi Ermənistan"), Kilikiyada (indiki Türkiyədə Mersin, Adana, Osmaniye tərəflər) və Ermənistan Respublikası ətrafında ("Şərqi Ermənistan") cəmləmişlər.

Ermənilərin ilk vətəni harada olub? Balkan? Yaxın Şərqi, Şərqi Anadolu? Ya Qafqaz? Dünya, xüsusilə Qərb ermənişünaslığı, o cümlədən, erməni əsilli mütəxəssislər erməni tarixinin təməlinə miqrasiya nəzəriyyəsinin dayandığını irəli sürmüş və əsaslandırmışlar. Miqrasiya nəzəriyyəsinə görə, ermənilərin hind-avropalı əcdadları Balkan tərəfdən, qərbdən şərqə doğru hərəkət edib, Kiçik Asiyanın şərqində, dağılan Urartu torpağında məskən salıblar. Gəlmələr Ermənistan yaylasında, Van gölü ətrafında yerlilərlə qarışmış və orada erməni milləti formalaşmışdır. Ani şəhəri (qalıntıları: Qars vilayəti, Ermənistan Respublikası ilə sərhəd yaxınlığında) erməni Baqratuni sülaləsinin paytaxtı olub. Erməni əlifbası Mesrop Maştots tərəfindən bu yerlərdə tətbiq edilmiş-

dir. Erməni apostol kilsəsinin ilk katalikosu (patriarx) Qriqori cənublu, parfiyalı olub. Ermənilər get-gedə şərqə, Kür və Araz çayları arasına yayılmışlar. Ani Bizans və daha sonra səlcuqlar tərəfindən zəbt olunmuş (uyğun olaraq 1045 və 1064 -cü ildə), ermənilərin bir qismi Kilikiyaya köç etmişlər.

* * *

İkinci Dünya savaşından sonra SSRİ-də Ermənistan tarixi (və ümumiyyətlə, müttəfiq respublikalar) barədə siyasət dəyişdi, tarix başqa qəlibə salındı. Tarix elmi erməniləri Qafqazın yerli, avtohton əhalisi kimi əsaslandırmağa doğru yönəldildi. Erməni xalqının formalaşmasını Kür-Araz arasına, təxminən Ermənistan SSR ərazisinə, bəzən də onun yaxın çevrəsinə bağlamağa başladılar. İ.M. Dyakonov da, aparıcı Qərb mütəxəssisləri kimi, ermənilərin Qafqaza qərbdən gəldiyini demiş, onların əzəldən Qafqazda yaşadıklarını sübutsuz, təhrif edilmiş, uydurulmuş tarix adlandırmışdır.

Qərbdən gəlişi tamamilə inkar etmək olmurdu. Erməni tarixçilər geri çəkilmədilər: qərbdən gələn friqiya dəstələri Van gölünün qərbində yerli əcdadlar – *haylar*la birləşdirdilər; gələnlər arasında *armen* adlananlar da varmış. Gələnlərin hər ikisi erməniləşdirildi. Dyakonov bunun səhv olduğunu göstərdi. Bu yolla erməni tarixi xeyli qədimləşdirildi. Yerevan dünyanın qədim şəhərlərindən biri bəyan edildi, sən demə Romadan 30 yaş böyükmüş... Ermənilər Kiçik Asiyanın şərq bölgələrinin yerli sakinləri kimi təqdim edildi. Bu, Türkiyəyə torpaq iddiası irəli sürmək, qədim erməni torpaqlarını istəmək imkanı verirdi. 1945-1946-cı illərdə SSRİ Türkiyə qarşısında ərazi iddiaları qaldırdı, hərbi baza üçün yer tələb etdi. Ərazi iddialarının alınmadığı, lakin, erməni millətçiliyinin artması, "tarixi keçmişin ideallaşdırılması" Moskvanı narahat etdi.

1950-1960-cı illərdə erməni dilinin hind-avropa qrupuna aid olması əksəriyyət tərəfindən qəbul olunmuşdu. Təbii sual yaranırdı: Ermənilər avtoxtondursa, erməni dilinin hind-avropa dil qrupuna aid olmasını necə izah etməli?! Dilçilik elminin fikri haçaladır, əksəriyyəti qane edən ideya və izah tapmaq çətin məsələyə çevrilir.

"Böyük Ermənistan" ideyası 2-ci Tiqran dövründə ermənilərin xeyli əraziyə nəzarət etmələri ilə bağlıdır; bu böyüklük 30-35 ildən sonra zəifləyib və bir qədər sonra tarix səhnəsindən silinib. Amma, 19-cu əsrin ikinci yarısında bu ideya yenidən canlanmağa (canlandırılmağa) başlandı, yeni *Böyük Ermənistan* xəyalı milli romantikləri həyəcanlandırdı. Gürcülər 12-ci əsrin ikinci yarısı və 13-cü əsrin əvvəlləri Qafqazın böyük hissəsini və Ani və Dvin'i fəth edə bildilər. Belə çıxır ki, gərək gürcülər 12-ci əsrdəki "Böyük Gürcüstanı", azərbaycanlılar isə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və ya Səfəvi və ya Qacar ərazilərindən ibarət "Böyük Azərbaycan"ı canlandırınsınlar. Əslində, azərbaycanlıların böyüklük arzusuna tək tarix deyil, bugün də qida verə bilər; İran'ın Şimali-qərbində, Azərbaycan Respublikası sərhədində yerləşən (üstəlik, bütün İrana yayılmış) on milyonlarla Azərbaycan türkü, Dağıstanın Dərbənd azərbaycanlıları, Gürcüstan azərbaycanlıları və Türkiyənin əhalisi əsasən Azərbaycan köklü Şərq vilayətləri niyə "Böyük Azərbaycan" həyəcanı yaratmasın?! Amma, şükür, nə Azərbaycan hökuməti, nə də Azərbaycan ziyalıları belə təhlükəli fikrə düşmürlər. Ayrı-ayrı adamlar bu fikrə qapıla bilərlər, amma, heç kimə fayda verməyən, əksinə, həm Azərbaycan Respublikasını, həm dost qonşu ölkələri çalxalaya bilən "Böyüklük" iddiasına qapılmamışıq...

* * *

Sovet-rus arxeoloqu və etno-siyasətçisi Viktor Şnirelman uydurulmuş, mif şəkli almış tarixi yaddaşın Cənubi Qafqaz xalqlarının başına necə bəlalar açdığı barədə maraqlı, müzakirə və mübahisə doğuran kitab yazmışdır (B.A. Шнирельман. Войны памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье. Академкнига, Москва, 2003). Müəllif Erməni-Azərbaycan, gürcü-abxaz və gürcü-osetin

qarşıdurmaları və bu qarşıdurmaların savaşa çevrilməsinə səbəb olan, bir-birilə toqquşan tarixi müflərin rolunu vurğulamağa çalışmışdır. Hər münaqişə tərəfi Şnirelman`ı digər tərəfin bir sıra hərəkətlərinə göz yumması, özü istədiyi kimi seçim etməsi, orta xətti göstərə bilməməsi ilə günahlandırsa da, kitabın münaqişə səbəbləri barədə geniş təhlil verdiyini danmaq olmaz. Kitab orta xəttin nə olduğunu göstərmir, göstərə bilmir; bəlkə də bu onun işi deyil və ya o, öz qarşısında belə məqsəd qoymayıb. Çox geniş yazılı materiallara əsaslanan bu faydalı kitabda bəzi əksiklik, yanlışlıq ola bilər. Sadə bir qeydlə kifayətlənəcəm. Müəllifin "Kitabı Dədəm - Qorqud" dastanının orijinalı farsca yazılıb fikri tam səhvdir, görünür müəllif bu dastanı digər hansı əsərləşə qarışıq salıb. "Kitabı Dədəm - Qorqud"un iki məlum - Drezden (tam variant) və Vatikan (dastanın təqribən yarısı) əlyazma nüsxələrindən daha qədim olan birincisi tam orta əsr Azərbaycan türkcəsində, ikincisi Azərbaycan və Şərqi Anadolu ləhcələrində yazılıb.

Şnirelman`dan bir alıntı ilə kifayətlənirəm.

«Erməni tarixinin sağalmayan yarası belə bir faktdan ibarətdir - orta əsrlərin önəmli bir hissəsi boyu və sonrakı dövrdə tam 1918-ci ilə qədər ermənilərin praktik olaraq öz müstəqil dövləti olmamışdır. Bu səbəbdən qədim dövlətçilikləri onlar üçün böyük önəm kəsb edirdi, çünki, birincisi, erməni xalqının əzəli vəhdətinin ən mühüm rəmzi qismində çıxış edirdi, ikincisi, ermənilərə özlərini dövlətçiliyi olmuş xalq saymağa və gələcəkdə özünün dövlət müstəqilliyinin bərpasına ümid etməyə imkan verirdi.

Əbədiyaşar şöhrət qazansa da, qısa bir müddət ərzində mövcud olan qədim dövlət bu tələbata o qədər də cavab vermirdi. Bu səbəbdən erməni müəllifləri erməni dövlətlərinin uzun əsrlər boyu ardıcıl davam etmiş tam bir silsiləsini bərpa etməkdə maraqlı olmuşlar, çünki erməniləri uzun sürən dövlətçiliyin həqiqi daşıyıcıları olduqlarına yalnız bu əmin edə bilərdi.

Ermənilər bu dövlətçiliyin köklərinin maksimum dərəcəyə gətirməsilə də az qayğılanmırdılar, çünki bu onları, elə-belə dövlətçi xalqa deyil, həm Anadolu, həm də Zaqafqaziya ərazisində çox qədim dövlətçiliyə malik xalqa çevirirdi... Ermənilərin bu torpaqlarda əzəldən yaşamalarının əsaslandırılması da az önəmli deyildi; bu da erməni müəllifləri mütləq şəkildə avtohtonluq konsepsiyasına üstünlük verməyə məcbur edirdi» (s. 99-100).

Münaqişəli Alban tarixi

Ermənilər və azərbaycanlılar qədimdə, həmçinin orta əsrlərdə Qarabağ kimə məxsus olub sualına bizim deyəcəyimiz cavab vermək üçün çox qələm, mürekkəb, can və qan itirmişlər. Qafqaz Alban tarixi hər iki tərəfin savaşı meydanına çevrilmişdir. İki tərəfin düzəltdiyi bir-birinə zidd xəritələr əsas silah rolunu oynamışdır.

Qafqaz Albaniyası, qədim tarixçi və coğrafiyaçıların dediyinə görə, gürcülərin əcdadları iberlərlə Xəzər dənizi arasında yerləşmişdir. Əlbəttə, qədim dünyada sərhədlər dəyişkən idi, böyüyüb-kiçilə bilirdi. Azərbaycan tarixçiləri indiki Azərbaycan ərazisinin, o cümlədən Qarabağ deyilən yerin Albaniya`ya, erməni tarixçiləri isə bu ərazinin daha əvvəl ermənilərə məxsus olmasını müdafiə etmişlər. Kür və Araz çayları arasının qərb hissəsi, belə görünür ki, əldən-ələ keçirdi... Albaniyanın paytaxt rolunu oynamış əsas şəhərləri Qəbələ və Bərdə olmuşdur.

Xristianlıqla atəşpərəstliyin qarşıdurmasında get-gedə xristianlıq güclənmiş, erməni, gürcü və albanlar xristianlığı qəbul etmiş, hər birinin ayrı patriarxı, kilsələri olmuşdur. Erməni tarixçiləri başlanğıcda Qarabağın qədim tarixini yerli alban xalqının erməniləşməsi kimi təqdim edirdilər. 4-cü əsrin sonlarında Qafqazın cənub və şərqini İrana tabe edildi. Dörd əsrdən artıq, 387-ci ilə qədər

Qarabağın erməni idarəsində olduğu, sonra isə ermənilərin mədəni və dini təsiri altında qaldığı irəli sürüldü. Alban kilsəsi, sanki, get-gedə daha inkişaf etmiş olan erməni kilsəsinin təsiri altına düşmüşdü. Erməni tarixçiləri Qafqazdakı kilsələrin əksəriyyətinin erməni kilsəsi olduğunu, gürcü və Azərbaycan tarixçiləri isə əksəriyyətinin uyğun olaraq gürcü və alban kilsələri olduğunu sübut etməyə çalışmışlar.

7-ci əsrdə İrani məğlub edən ərəblər Qafqaza daxil oldular. Qafqaza hakim olmaq uğrunda ərəblərlə Xəzər türkləri onillərlə davam edən savaşa başladılar. Get-gedə albanların böyük hissəsi islamı qəbul etdi. Erməni kilsəsinin tam təsiri altına düşən albanlar isə xristian qalmaqla yanaşı, ermənilərə assimile olunub erməniləşdilər. Nəticədə alban kilsəsi zəiflədi, lakin davam etdi. Dağlıq Qarabağda müstəqil alban kilsəsi fəaliyyətdə idi; alban kilsəsi 1836-cı ildə Rusiya tərəfindən ləğv edilmiş, varidatı erməni kilsəsinə verilmişdir. İslamı qəbul edən alban tayfaları isə öz çoxsaylı dillərini saxladılar, hərçənd ki, onların bir hissəsinin get-gedə artan türk əhali içində assimilyə uğraması da istisna olunmur. Beləliklə, albanlar türklərlə yanaşı çağdaş çoxmillətli Azərbaycan Respublikası xalqının əcdadları sırasındadır.

Viktor Şnirelman`a görə "...1960-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq, erməni alim və yazıçıları ardıcıl olaraq, bir tərəfdən albanlar, digər tərəfdən isə ermənilər və azərbaycanlılar arasında hər hansı əlaqə olmaması barədə öz miflərini yaradırdılar". Şnirelman gürcülərin də gürcülənmiş albanlar ideyasından xoşlanmadıqlarını qeyd edir.

Azərbaycan xanlıqları və Rusiya

Bugünkü problemlərin kökünü qədimlərdə axtarmaq rasionallıqdan uzaq düşmək, mifoloji düşüncəyə qapılmaqdır. Bugünkü münaqişənin kökünü 1500-2000 il əvvəlki hadisələrlə, uzaq tarixə bağlamaq, zənnimcə, yanlışdır. Bu günü, cari vəziyyəti anlamaq üçün əfsanə, uydurma və bəzək-düzəklə dolu qədim tarixlərə deyil, bir az yaxın, yeni tarixə və sonra ən yeni tarixə, yəni, bu gün baş verən hadisələrin birbaşa kökünə və necə cərəyan etdiyinə nəzər salmaq zəruridir.

Rusiyanın Qafqaza yaxınlaşması yeni bir dövrün başlanğıcı oldu. Qafqazlıların alışdığı İran və Osmanlı mühitinə şimaldan gələn güclü xristian dövləti - Rusiya əlavə olundu. Qafqaz xristianları - gürcülər və ermənilərin Rusiyaya daha çox maraq göstərmələri təbii idi. Onlar yaxın gələcəkdə kimə yaxınlaşmaq, kiminlə olmaq üzərində düşünür və konkret addımlar atmağa çalışırdılar. Azərbaycanlılar isə ənənəvi müsəlman mühitindən çox fərqli olan Rusiyaya ehtiyatla baxırdılar.

Səfəvilərin son zəif dövründə onların idarəsi altında olan Qafqaz əyalətləri yarımmüstəqil siyasət yürütməyə, öz aralarında ittifaqlar qurmağa və ya dava etməyə başlamışdılar. Nadir şah yənidən mərkəzləşmə siyasətini gücləndirməyə girişdi və bu yolda zor tətbiq etməkdən çəkinmədi. Nadir şahın öldürülməsindən (1747) sonra Qafqazda yerli kiçik dövlətlər yarandı. Qafqazda Səfəvilərin yaratdığı və ya yerlilərin yaratdığı və Səfəvilərdən vassal asılılığı olan yerli inzibati idarəetmə sistemi vardı. Bu dövlət təcrübəsi Azərbaycan xanlıqları və Gürcü knyazlıqları şəklində möhkəmlənməkdə idi.

Cənubi Qafqaz İran, Osmanlı və ya Rusiya asılılığında olan aşağıdakı kiçik dövlətlərdən ibarət idi: Qafqazın mərkəz, şərq və cənubunda yerləşən Azərbaycan xanlıqları - Quba xanlığı, Şəki xanlığı, Şamaxı (və ya Şirvan) xanlığı, Bakı xanlığı, Gəncə xanlığı, Qarabağ xanlığı, Talış xanlığı, İrəvan xanlığı, Naxçıvan xanlığı və Qafqazın şimali-qərbində yerləşmiş gürcü və gürcüyanı dövlətlər - Kartli-Kaxeti xanlığı (və ya hökmdarlığı, knyazlığı) və İmeretiya xanlığı. Sərhədyarı Dərbənd xanlığı, həmçinin, özünüidarə qabiliyyətli kiçik İlisu, Qazax və Şəmsəddin sultanlıqları,

Car-Balakən camaatı, Quriya, Meqreliya və Abxaziya knyazlıqları da bura əlavə edilə bilər. Azərbaycan xanlıqları arasında Qarabağ, Quba və Şəki xanlıqları daha böyük gücə malik idi. Qubalı Fətəli xan (1736-1789) Azərbaycan xanlıqlarının bir qismini, Dərbənddən Ərdəbilə qədər Qərbi Qafqazı birləşdirməyə çalışdı. Fətəli xan Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla (1732-1806) yola getmirdi. İndiki İranın şimalında, yəni, İran Azərbaycanında Təbriz, Urmiya, Marağa, Ərdəbil, Qaradağ, Xoy və Maku xanlıqları yaranmışdı.

Erməni tarix və təbliğat qaynaqlarında *Azərbaycan xanlıqları* ifadəsi əvəzinə *Persiya xanlıqları* ifadəsi işlənir. Halbuki bütün bu xanlıqların əsas əhalisi Azərbaycan türkləri idi, xanlar da eynilə. Təbii ki, bu xanlıqlarda digər milli azlıqlar, o cümlədən ermənilər də yaşayırdılar. Lakin, siyasi hakimiyyət və əhali sayına görə Azərbaycan türkləri üstün olmuşlar. Xanlıqların bəziləri İran meyilli, digərləri Osmanlı və ya Rusiya meyilli idi; bu meyillər zaman keçdikcə dəyişə bilirdi. İrəvan, Naxçıvan, Gəncə və Qarabağ xanlıqlarında erməni milli azlığı da vardı. Qarabağ xanlığı tərkibində erməni mülkiyyəti mövcud idi. Qarabağ mülkləri əvvəl Səfəvilərə bağlı bəylərbəyliyinə və sonra Qarabağ xanlığına tabe edildi. Gürcü knyazlıqları tərkibində də ermənilər yaşayırdı. Erməni tarixçilərinin *Şərqi Ermənistan* kimi təqdim etdikləri ərazi əslində ermənilərin azlıqda olduğu Səfəvi-Əfşar dövrünün bəylərbəylikləri, sonrakı Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarından ibarət idi.

Qarabağ xanlığı və Rusiyanın erməni siyasəti

1805-ci il mayın 14-də Rusiyanın rəsmi nümayəndəsi general Pavel Tsitsianov-la Qarabağ xanı İbrahim xan arasında Qarabağın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında müqavilə imzalandı.

Qeyd. Göründüyü kimi, orta əsrlərdə də, Rusiya dövründə də uyğun ərazinin adı Qarabağ olub, bu ərazi Azərbaycan türklərinin verdiyi adla tanınıb.

1813-cü il oktyabrın 12-də Rusiya və Persiya arasında Azərbaycan xanlıqları - Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və Talış xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında *Gülüstan müqaviləsi* imzalandı. Beləliklə, Azərbaycan xalqı iki dövlət - Rusiya və İran arasında bölüşdürüldü. Rusiya üçün xoş, İran üçün xoşagəlməz bu prosesin davamı 1828-ci il fevralın 10-da Rusiya və Persiya arasında *Türkmənçay müqaviləsi* ilə gəldi. Bu dəfə Cənubi Qafqazdakı son iki Azərbaycan xanlıqları - İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyaya tabe edildi. İmperator 1-ci Nikolay bu iki xanlığı birlikdə Erməni vilayəti («Армянская область») adlandırmaq qərarına gəldi (bu iki xanlıq əhalisində müsəlmanların - türk və kürdlərin mütləq əksəriyyəti təşkil etməsinə baxmayaraq - növbəti bölünmə bax). Beləliklə, gələcəkdə Ermənistan dövlətinin yaranması üçün zəmin qoyuldu.

General Paskeviç'in 5 aprel - 10 iyun 1828-ci ilə aid hesabatında deyilirdi ki, bizim ordu Azərbaycanı (*İran Azərbaycanı nəzərdə tutulur* - H.İ.) tutandan sonra ermənilər Rusiyaya məxsus vilayətlərdə yerləşmək arzularını bildirdilər. Paskeviç onları İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ vilayətlərində yerləşdirməyin yaxşı olacağını qeyd edirdi. Beləliklə, İran Azərbaycanında (Marağa, Urmiya, Xoy və s.) yaşayan ermənilərin faktik olaraq Qafqaz Azərbaycanına köçürülməsi qərara alındı. Onu da qeyd edirəm ki, bu köçdən əvvəl, 1823-cü ildə Qarabağda 20.035 ailə yaşadığı məlumdur, onlardan 15.729-u müsəlman, 4.366-sı xristian idi (*Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главнокомандующего в Грузии Ермолова. Тбилиси, 1866*).

* * *

Öz səyahətləri barədə çoxcildli əsərlər yazan britaniyalı general George Keppel'in (1799-1891) Londonda nəşr olunmuş "Babilistan, Assuriyə, Midiya və Skif də səfərlərim haqqında şəxsi hekayəm" ("Personal Narrative of Travels, in Babylonia, Assyria, Media, and Scythia". London, 1827) adlı maraqlı kitabının ikinci cildi əsasən 1824-cü ilin yayında Təbrizdən Həştərxana səyahətinin maraqlı təsvirinə həsr olunmuşdur. O, Araz çayını keçib Qarabağa getmiş, sonra Şamaxı-Bakı-Dağıstan-Kumük-Həştərxan marşrutu ilə hərəkət etmişdi. O, yazır: Arazla Kür arasında paytaxtı Şuşa (Sheesha) olan "gözəl Qarabağ vilayəti" yerləşir; Qarabağ "bərəkətli əyalətdir". G. Keppel Şuşaya gedişini maraqlı boyalarla təsvir edir (təbii ki, bu təsviri geniş vermək fikrində deyiləm-H.İ)... Şuşaya gedən yolda 140 çadırlı tatar məntəqəsində. Çadırları ilə yaylağa çıxmış tatarların yanından və bir neçə səliqəli erməni kəndindən keçdik. Şuşa şəhərində iki min ev var, əhalisinin dördü üçü tatarlar, qalanları ermənilərdir. Ermənilərin başçısı Aga beg bizi evinə qonaq apardı. Bu şəhər 80 il əvvəl tatar xan ("prince") tərəfindən inşa olunmuşdur.

Qeyd. Şuşa qala-şəhərinin əsasını 1750 və ya 1751-ci ildə Pənahəli xan qoyub. Əvvəl qala kimi nəzərdə tutulub, Qala adlanıb, sonra abadlaşdırılmaqla şəhərə çevrilib. George Keppel Şuşa deyil, Şışa/Şişə (Sheesha) yazır, yəni, Şuşa sözünün şüşə/şişə kimi şəffaf, təmiz hava ifadəsindən əmələ gəlmə ehtimalına uyğun gəlir.

Qeyd. Marietta Şaqinyan ermənilərin Şuşa'ya sonralar gəldiyini qeyd edir. Erməni hissəsi... "daha sonra yarandı və sanki Asiya şəhərinə avropasayağı əlavə oldu..." (Мариэтта Шагинян. Советское Закавказье. 1946, с. 252).

G. Keppel'in daha iki müşahidəsi ilə kifayətlənirəm: Tatar dili türk dilinin dialektidir; amma tatarlar əsasən farsca oxuyur və yazırlar. Bakıda 20 məscid və bir erməni kilsəsi var. 4 min sakini olan Bakının əhalisi, cüzi sayda erməni istisna olmaqla, tatarlardan ibarətdir.

* * *

Rusiya tərkibində yeni, daha böyük idarəetmə sistemi quruldu. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisi Erməni vilayəti (oblastı), daha sonra İrəvan quberniyası adlandırıldı. Gəncə, Qarabağ və Şəki xanlıqları birlikdə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasını, Quba, Bakı, Şirvan, Talış xanlıqları birlikdə Şamaxı, daha sonra (1859) Bakı quberniyasını əmələ gətirdi. Tiflis, Kutais quberniyaları və Abxaziya okruqu gələcəkdə Gürcüstan adlandırılacaq ərazilərin əsasında təşkil olundu.

Erməni Sovet tarixçisi Abqar İoannisyan (1908-1991) Qarabağ xanlığı, erməni mülkləri və Rusiya imperiyasının yeni əldə edilmiş torpaqları idarəetmə siyasəti barədə araşdırmasında bir neçə maraqlı məqama toxunur. Nüfuzlu dövlət adamı, 2-ci Yekaterina'nın yaxını (və sevgilisi, Yekaterina özü demişkən, "demək olar ki, səcdəgahım" knyaz Q. Potyomkin (1739-1791) İbrahim xan Şuşinski devirib, Qarabağı Rusiyaya tabe olan müstəqil erməni vilayətinə çevirməyi düşünürmü: «II Yekaterinanın sərəncamına görə, imperatriçadan sonra Rusiyada ikinci şəxs olan Qriqori Potyomkin 6 aprel 1783-cü ildə qardaşı oğlu general P.İ. Potyomkinə aşağıdakı məzmununda göstəriş ünvanladı: "Şuşalı İbrahim xanı devirmək lazımdır, çünki bundan sonra Qarabağ Rusiyadan başqa heç kimə tabe olmayan erməni müstəqilliyi təşkil edəcəkdir. Bax, bu məqamda bütün səyinizi həmin bu vilayətin xalq üçün ən əlverişli şəkildə qurulması üçün sərf edin. Bununla digər güclü erməni vilayətləri də ya onların ardınca gedəcəklər, ya da böyük sayda Qarabağa gələcəklər" (A. P. Иоаннисян, «Россия и армянское освободительное движение XVIII столетия», Ереван, 1947, с. 236, док. № 22).

Knyaz Potyomkin bu fikri həyata keçirmək üçün 2-ci Yekaterinaya müraciət etmiş, Asiyada yeni xristian dövləti yaratmağı və erməni mülklərinə verdiyimiz vədi yerinə yetirməyi təklif etmişdi: Elə həmin 1783-cü il mayın 19-da Q. Potyomkin II Yekaterinaya belə bir məruzə təqdim

edir: *"Xanlıq ləğv edildikdən sonra onun (İbrahim xanın) erməni xalqlarından təşkil olunmuş vilayətini milli idarəetməyə vermək və bununla da Asiyada Siz əlahəzrət imperatriçanın mənim vasitəmlə erməni mülklərə verdiyiniz vədlərə uyğun xristian dövlətini bərpa etmək lazımdır"*.

Müəllif (A. R. İoannisyan) rus məmurlarının Rusiyaya xidmət edən erməni mülklərini deyil, xanları üstün tutduqlarına çaşıb qaldığını, heyrətini bildirən həsiyə çıxır: "Mülklər vasitəsilə Qarabağa sahib olan ruslar elə həmin mülklərin qəddar düşməni - İbrahim xanı vilayətin baş hakimi olaraq saxladılar. İbrahim xan ruslara xəyanət etdi və öldürüldü. Onun yerinə xanın böyük oğlu Mehdi xan təyin edildi və ona daha geniş hüquqlar verildi. Lakin o daha böyük xəyanət etdi: 1822-ci ildə o, Qarabağdan İrana qaçdı və İran qoşunu ilə qayıdaraq, ruslarla savaşa başladı. O dövrə rus məmurlarının Rusiyaya sdaqətlə xidmət edən erməni mülklərlə müqayisədə niyə bu xain xanlara üstünlük verdikləri anlaşılmır" (kursiv mənimdir – H.İ.)

Məntiqi baxımdan A. R. İoannisyan'ın təəccübü və hirsli anlaşılmasıdır: 1) Erməni mülkləri ruslar kimi xristian idi (kilsələri fərqli olsa da), 2) ruslara az-çox kömək edirdilər (böyük kömək gücləri olmasa da), 3) ruslar arasında yuxarı dairələrdə onları irəli çəkmək istəyənlər vardı (Knyaz Potyomkin kimi). Bəs niyə ruslar hakimiyyəti yenə Azərbaycan xanlarına, onların varislərinə verməyi lazım bildilər? Bu suala cavab olaraq, zənnimcə, aşağıdakılar qeyd oluna bilər:

1) Xan və onun varisləri idarəetmə təcrübəsinə malik idi, həm müsəlmanları, həm xristianları öz tabeliyində saxlamağı və təsərrüfat həyatını təşkil etməyi bacarırdılar;

2) Xristianlar xanlıqlarda, sanki, müsəlman dənizində, ayrı-ayrı, böyük olmayan adalar idi, xristianlar ancaq tək-tük kiçik yerlərdə sayca nisbətən çox ola bilərdilər;

3) Xristianların Rusiya həyatına inteqrasiyası təbii görünürdü, müsəlmanların "sakitləşdirilməsi", inteqrasiyası üçün onların xan, bəy, tacirləri ilə çalışmaq lazım idi. Rusiya üst təbəqə müsəlmanları, sosial kübar dairəni narazı salsa, müsəlmanların Rusiyaya itaətdən qaçması, üsyan etməsi ehtimalı böyükdü.

Köçlər və etnik dəyişmələr

18-19-cu əsrlərdə Rusiya və Osmanlı, 19-cu əsrdə Rusiya və İran arasında müəyyən fasilələrlə davam edən savaqlar külli miqdarda köçlərə səbəb oldu. Bu köçlərdə Rusiya müsəlmanları daha çox Osmanlı'ya, eləcə də İrana, Osmanlı və İran erməniləri isə Rusiyaya üz tuturdular. Türkmənçay müqaviləsinə görə İrandan köçürülən ermənilər əsasən Qarabağ, Gəncə, Şamaxı və İrəvan bölgələrində yerləşdirildi.

Rusiya yeni fəth edilmiş ərazilərdə xristianlaşdırma siyasəti həyata keçirməyə başladı. Qarabağda və *Erməni vilayəti* adı verilmiş İrəvan, Naxçıvan və Ordubad ərazilərində erməni sakinlərin sayını ciddi dərəcədə artırmaq vasitəsilə müsəlman idarəçiliyindən xristian idarəçiliyinə keçmək yolu tutuldu. Bu, görünür ki, başlanğıcda koloniya kimi baxılan müsəlman bölgələrini Rusiya əyalətinə çevirmək yolu idi. Tiflisdən başlanan, sonra Bakı və digər yerlərə də tətbiq olunan ruslaşdırma ilə yanaşı alman dini təriqət qruplarının (1817-1818-ci illər) və sonra (1830-cu illərdən başlayaraq) rus qeyri-ortodoks dini icmalarının (molokan və subbotniklər'in, həmçinin, duxobor və starobryadçılar'ın) Qafqaza yerləşdirilməsi təşkil olundu; rus qeyri-ortodoksların uzaq, narahat Qafqaza köçürülməsinə həm də cəza tədbiri kimi baxılırdı. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, rus idarəçiliyi etnik və irqi diskriminasiyaya yol verməməyə çalışırdı.

N. Şavrov'un "Kavkazskiy Kalendar" da yazdığı kimi (Tiflis, 1879, s. 7) Britaniyanın Hindistanda

yürütdüyü siyasətlə müqayisədə Qafqazda ruslaşdırma siyasəti aparılması daha doğru yol sayıldı: "Rusiya əhalisi bu ərazidə tədricən və təbii olaraq məskunlaşdı, hansı ki indi Qafqazın ümumi əhalisininin 24 faizini təşkil edir, Hindistanda isə 100.000 britaniyalı və ya ümumi əhalinin 0.004 faizi 240 milyondan çox yerli sakini idarə edir". Bu siyasət həm də mümkün separatçılığın qarşısını almağa kömək etməli idi (Firouzeh Mostashari. *On the Religious Frontier. Tsarist Russia and Islam in the Caucasus*. I.B. Taurus, London - New York, 2006, p. 39).

Osmanlı və İrandan ermənilərin Rusiyaya köç etməsi həm də Rusiyanın bu köçü istəməsi, təşkil etməsi ilə bağlı idi; bu, xüsusilə İrana aiddir, İranda, Osmanlıdan fərqli olaraq, ermənilər daha dinc həyat sürürdülər. İran Azərbaycanı valisi, şahzadə Abbas Mirzə demişkən, onlar minillərlə yaşadıkları yeri ürəkdən və könüllü surətdə qoyub getməyi, öz ev və mal-mülkündən məhrum olmağı necə arzu edə bilərdilər?! (Firouzeh Mostashari, p. 41).

General Paskeviç yazırdı: "Erməni kəndlərinin Fars boyunduruğundan azad edilməsi yalnız Ararat və Naxçıvan əyalətləri əhalisinin artması ilə tamamlanmış sayıla bilər. Buna iki yolla nail olmaq mümkündür: Birincisi, Təbriz, Xoy, Səlməs və Marağanın rus qoşunları tərəfindən işğalı və bu bölgələrdə yaşayan bütün ermənilərin istəkləri əsasında Naxçıvan, Eriyan və Qarabağ əyalətlərinə köçürülməsi. İkincisi, ehtiyatlı ciddi ölçü götürməkdən istifadə etməkdir, çünki uzağıgören olmadıqlarına görə Rusiyanın iltifatlı qoruması və xeyir-duası altında onları (erməniləri) gözləyən imkanları, üstünlükləri görə bilmirlər" (Firouzeh Mostashari, p. 42). 1880-1905-ci illər arasında ermənilərin iqtisadi bacarığı və millətçiliyi Rusiyada anti-erməni əhvalı yaratdı; rus məmur və siyasətçiləri arasında *Qafqazı ruslaşdırmaq əvəzinə erməniləşdik, ruslara, həmçinin, gürcülərə yer qalmadı* deyənlər vardı (Firouzeh Mostashari, p. 43-44).

* * *

"Hardasa 57 mindən 200 minədək erməni Persiya və Osmanlı idarəsində olan əraziləri tərk edib, əsasən İrəvan və Dağlıq Qarabağa köç etdilər. Təkcə Qarabağa 30 min ətrafında erməni yerləşdirildi; bu, bütün əhaliyə nisbətə onların payını 8.4% -dən 34.8%-ə yüksəltdi. Başqa araşdırmalar bu rəqəmin demək olar ki, 50% olduğunu deyir. İrəvanda nisbət 24% -dən 53.8% -ə artdığı güman edilir. Öz növbəsində İrəvan və Qarabağda yaşamış 117 min müsəlmandan 35 mini Rusiya üsul-idarəsini tərk etdi". (Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. С-Петербург, 1852).

«Erməni araşdırıcılarının özləri də razılaşırlar ki, XIX əsrin əvvəlində ermənilər İrəvan xanlığı əhalisinin cəmi 20%-ə yaxınını təşkil etmiş və müsəlmanları sayca yalnız 1828-1832-ci illərdən sonra üstələmişdilər" (B.A. Ширельман, с. 237). 1828-ci ildə ermənilər Naxçıvan əhalisinin 15-20%-ni təşkil edirdilər (halbuki əvvəl çox olduğu deyilir); bu nisbət 1832-ci ildə 41,2%-ə çatdı, 1926-cı ildə isə 11%-dən az qaldı. Sovet zamanı daha da azaldı (B.A. Ширельман, с. 242-243).

1828-ci il martın 21-də İmperator 1-ci Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisi *Erməni vilayəti (Армянская область)* adı aldı. Vilayətin əhalisini xristian və müsəlmanlar deyə iki hissəyə ayırırdılar. Müsəlmanlar əsasən türklərdən (azərbaycanlılardan) və kürdlərdən, xristianlar isə əsasən ermənilərdən ibarət idi. Türkmənçay müqaviləsindən əvvəl müsəlmanların sayı azı 117- 118 min idi və bunların təqribən 25 mini kürd idi. Təqribən 20 min türk və fars və 15 min kürd Rus-İran savaşında öldürülmüş və ya savaş sonrası köç etmişdi. Kameral təsvirə görə, savaştan sonra azı 74-75 min müsəlman (türk, fars) qalmışdı. Göründüyü kimi, savaştan əvvəl türk və farsların sayı azı 93 min idi. Kürdlərdən isə təqribən 10 min qalmış, 15 min ölmüş və ya köç etmişdi. Beləliklə, savaştan əvvəl müsəlmanların ümumi sayı təqribən 118 min olub (Bax: George A. Bournoutian. *The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century*, pp. 69-72). Kameral təsvirə görə, 1826-cı ildə İrəvan və Naxçıvan

(Ordubad daxil olmaqla) xanlıqlarında müsəlmanların sayı 117.849, ermənilərin sayı isə 25.151 idi; yəni, ermənilər ümumi əhalinin 17.6 %-ə yaxınını təşkil edirdi. Beləliklə, əksəriyyətin müsəlman olduğu yerdə məqsədli şəkildə Erməni vilayəti yaradıldı. Savaşdan və erməni köçlərindən sonra vəziyyət xeyli dəyişmiş, ermənilərlə müsəlmanların sayı demək olar ki, bərabərləşmişdi. 1832-ci ildə müsəlmanların sayı 82.073, ermənilərin sayı 82.377 olmuşdu; İrandan 35.560 erməni, Türkiyədən - 21.666 erməni gəlmiş, yerli ermənilər isə, yuxarıda deyildiyi kimi, 25.151 idi.

Friedrich Bodenstedt'in "Qafqaz xalqları və onların Rusiyaya qarşı azadlıq mübarizəsi" adlı irihəcmli kitabında (1848) "Türk irqindən olan Qafqaz tatarları" adlı bölmə mövcuddur (122-147-ci səhifələr); burada Dərbəndin əhalisi 28 min olmaqla böyük əksəriyyəti şiə tatarlardır deyilir. Həmçinin, qeyd olunur ki, Qarabağ əhalisi 60 mindir, onun 2/3-si tatarlar, 1/3-i ermənilərdir; Yelizavetpol'un (quberniyanın) əhalisi 55 mindir, onun 9 mini ermənilərdir.

1855-1856-cı və 1877-1878-ci illər Rus-türk savaşları nəticəsində yeni ermənilərin Rusiyaya gəlməsi və bir çox müsəlmanların Rusiyadan köç etməsi nəticəsində ermənilərin mütləq və nisbi sayı daha da artdı. Qafqaz xalqlarının tarixi, mədəniyyəti və yeni Sovet dövrünün problemləri və quruculuq işləri barədə yazan, yaxşı tanınmış müəllif M. Şaqinyan Ermənistan ermənilərinin böyük hissəsinin köklü əhali olmadığını yada salır: «Ermənistanda, demək olar ki, yalnız ermənilər və az sayda başqa millətlərdən olanlar yaşayırlar. Lakin burada da bir özəllik var: Ermənistanda məskunlaşmış ermənilərin böyük əksəriyyəti buralı deyil-onlar bu ölkəyə dünyanın bütün yerlərindən gəlmiş və buranı özlərinə məskən etmişlər. Əcdadların ölkəsi daha çox nəzəri səciyyə daşıyır. Əslində isə, çox az sayda yaşayış məntəqələri öz bir əsrlik tarixlərini xatırlayır və əcdadların qəbirlərinə malikdir. Əsas kəndli kütləsi erməni tarixinin bütün dövrlərində bura daşınmış və köçmüşdür» (Мариятта Шагинян. Советское Закавказье. 1946, с.17-18).

1897-ci ildə Rusiya imperiyası əhalini siyahıya aldı. Bakı quberniyasında Azərbaycan türklərinin sayı 485.146, ermənilərin sayı 52.233 idi. Bakı özü milli baxımdan ən qarışıq şəhər idi; 1897-ci ildə bu şəhərdə 40.148 Azərbaycan türkü, 37.399 rus və 19.060 erməni yaşayırdı. 1913-cü ildə vəziyyət xeyli dəyişmiş, sayca ruslar birinci yerə keçmiş (76.288), azərbaycanlıların artımı aşağı olmuş (45.962), ermənilər çox artmışdılar (41.680). Burada İrandan gəlmiş Bakıda işləyənlərin sayı göstərilmiş, onlarla birlikdə azərbaycanlılar yenə rusalardan az idi.

Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasında 534.086 müsəlman və 292.188 xristian yaşayırdı. Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur uyezdində uyğun saylar 71.206 və 63.622, Şuşa uyezdində isə 62.868 və 73.953 idi (quberniyada ermənilərin sayca üstün olduğu yeganə uyezd). İrəvan quberniyası əhalisinin 313.176 nəfəri müsəlman, 441.000 nəfəri xristian idi. Quberniyanın mərkəzi İrəvanda Azərbaycan türklərinin sayı 77.491, ermənilərin sayı 58.148 idi; bu quberniyanın 7 uyezdindən 4-də Azərbaycan türkləri sayca ermənilərdən çox idi (Первая всеобщая перепись населения российской империи - 28-го января 1897 года. С-Петербург).

Yerevan, hətta ermənilərin İran və Türkiyədən gəlişindən sonra da, əsasən müsəlman şəhəri idi, 1866-cı ildə 27.626 nəfər şəhər sakinindən 23.626 nəfəri, yəni, 85%-dən çoxu müsəlman idi. 1883-cü ildə əhali azalmış, amma nisbət dəyişməmişdi; 18.766 sakinə 15.992-si müsəlman idi (Zaven Korkodyan. The Population of Soviet Armenia in 1831-1931. 1932).

Qafqazın mədəni və inzibati mərkəzi olan Tiflis şəhərində əhalinin tərkibi belə idi: 19-cu əsrin əvvəlində (1803-cü ildə) sakinlərin 74,3%-i erməni, 21,5%-i gürcü idi. Əsrin sonunda ruslar mənzərəni ciddi şəkildə dəyişmişdilər, amma ermənilər yenə sayca çox (və iqtisadi baxımdan güclü) idi: erməni – 38%, gürcü – 26,3% və rus- 24,7% (Transcaucasia, Nationalism, and Social Change.

Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia. Edited by R.G. Suny. The University of Michigan Press, 1996, p. 113)

“Erməni məsələsi”

Şərqi Anadoluda, Ermənistan yaylasında yaşayan ermənilər əvvəl Bizansa, sonra Səlcuq türklərinə tabe oldular. Onların bir hissəsi Aralıq dənizinin şimal-şərq sahillərində yerləşən Kilikiya ya köç etdi. Kilikiya erməniləri 11-ci əsrin sonları, Birinci Xaç Yürüşü zamanı meydana çıxdılar. Onlar müsəlmanlarla savaşa xaçı xristianlara kömək edirdilər. Burada üç əsrə yaxın mövcud olan Erməni özünüidarəçiliyi müsəlmanlarla (Səlcuq sultanlığı, Əyyubilər və Məmlüklərlə) yola getmir, monqolların himayəsinə sığınmağa çalışırdılar.

“Erməni məsələsi” 19-cu əsrin ikinci yarısında başlandı (“Şərq məsələsi”nin bir hissəsi kimi), əsrin axırlarına yaxın və 20-ci əsrin birinci rübündə qızıqırdı. Türklər Osmanlıda yaşayan erməniləri “Milleti-Sadika” adlandırmışdılar. Ermənilər Osmanlı da nisbətən yaxşı yaşayanlar cərgəsində idi. 1828-1829-cu illər Rus-Türk və 1853-1856-cı illər Kırım savaşında bezi Osmanlı erməniləri ruslar tərəfində oldular. Bu, erməniləri türklərin gözündən saldı.

1862-ci il Van və Zeytun`da (Kilikiya, Maraş yaxınlığı) ermənilər vergi vermək istəmirik deyə, silahlı üsyan qaldırdılar. Erzurumda gizli erməni cəmiyyəti yaradıldı. Anti-türk hissləri qızıqırmışdı, türkləri öldürmək barədə mahnuları vardı. Sonra ermənilər Batman və Sason`da silaha qurşanub üsyan etdilər, qan axıtdılar. 1878-ci ildə Erməni patriarx, yepiskop Nerses (1770-1857) Balkandakı rus ordusu rəhbərliyi ilə gizli görüş keçirdi, Britaniya hökumətinə də müraciət etdi, erməni və müsəlmanların “birgə” (“coexistence”) yaşamasının mümkünsüzlüyünü vurğuladı, yeganə həllin “muxtər xristian təşkilatının” (“autonomous christian organisation”) yaradılması olduğunu dedi. İddia olunan ərazilərdə yaşayan kürdlərin və çərkəslərin oradan çəkilməsi, əsas vəzifələrin ermənilərə verilməsi də istənilirdi. O, erməniləri ruslara kömək etməyə çağırmış, İran Azərbaycanı ermənilərinin köçürülməsinin əsas təşkilatçısı olmuşdur. Kilikiya erməniləri ətrafdakı müsəlmanlardan yaxşı yaşayırdılar, amma vergi vermək istəmirdilər. Onların hədəfi siyasi azadlıq, özünü idarə etmə əldə etmək idi.

Osmanlı erməniləri ruslara xidmət edən 5-ci kolon`a çevrildilər, əslində isə çox sürətli şəkildə 5-ci kolondan dövlət əleyhinə açıq savaşa girişib, xarici güclərin müttəfiqinə çevrildilər. Qafqaz erməniləri 1877-1878-ci illər rus-türk savaşında fəal iştirak edirdilər, Erivan quberniyası Osmanlı erməniləri üçün silah toplama mərkəzi idi. Əvəzində ruslar Osmanlı torpaqlarının şərq hissəsində Böyük Ermənistan yaratmağa söz verdilər, amma sözü yerinə yetirə bilmədilər. Rusiya və Osmanlı arasında bağlanan San Stefano müqaviləsi (1878) ermənilərə muxtəriyyəti verilməsi məsələsini üzə çıxartsa da, sonrakı əsas Berlin (13 iyul 1878-ci il) diqqəti Rus işğalını azaltmağa, əsasən Balkanların bir hissəsinin və Rumıniya`nın Osmanlıdan alınması üzərinə yönəldi və ermənilərə muxtəriyyəti verilməsi məsələsinə toxunmadı; sadəcə, 61-ci maddədə türklərin ermənilərlə bağlı islahatlar aparmalı olduqları qeyd edildi. Britaniya xarici işlər naziri Lord Salisbury 1878-ci ilin avqustunda Şərqi Anadoluda ermənilərə muxtəriyyəti verilməsinin faktik olaraq mümkün olmadığı bədədə Britaniyanın İstanbuldakı səfiri A.H. Layard`a belə yazmışdı Məhəmməd irqi orada əhalinin çox böyük əksəriyyətini təşkil edir ... Xristianlar ... yalnız kiçik bir azlıq deyil, həm də... Məhəmmədçilər arasında elə səpələnmiş və qarışmışlar ki, onlar üçün düzəldilən hər hansı ayrı hökumət mexanizmi ən ağır praktik çətinliklərlə müşayiət olunardı. (Michael M. Gunter. Armenian History and the Question of Genocide. Palgrave Macmillan, 2011, p. 7).

Qeyd. Berlin müqaviləsi Rusiya, Prussiya, Avstriya-Macarıstan, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya və Osmanlı dövlətləri arasında imzalandı.

Erməni məsələsinin qabardılması türkləri hirsələndirdi. Türklər erməni könüllü dəstələrinin ("fədai"lərin) necə düzəldiyini görürdülər, bunu görməmək mümkün deyildi. Əslində, ruslar və avropalılar işə qarışmasa ermənilərin vəziyyəti daha yaxşı olardı; ermənilər ruslarla əlbir olmayıb məsələni "sadiq millət" kimi daxildə həll etməyə çalışıb bəlkə nəyəsə nail ola bilərdilər. Daşnaklar və Erməni siyasəti və ticarəti haqqında əsərlər müəllifi K.S. Papazian'a (1887-?) görə "Çox ermənilər inanır ki, savaşı zamanı daşnak liderləri daha ağıllı, ehtiyatlı davransaydı, Türkiyədəki iki milyon həmvətənin taleyi bu qədər fəlakətli olmazdı" (Patriotism Perverted: A Discussion of the Deeds and the Misdeeds of the Armenian Revolutionary Federation, the So-Called Dashnagzoutune. Boston: Baïkar Press, 1934, p. 39).

* * *

Erməni ideoloqları siyasi, həmçinin hərbi baxımdan təşkilatlanma işinə başladılar. 1881-ci il Erzurum'da gizli erməni cəmiyyəti üsyana hazırlaşmaq proqramını elan etdi. Ermənilərin ən böyük və nüfuzlu təşkilatı olan Kilsə artıq bütün, xüsusilə radikal məsələlərin həllinə girişə bilmir və ya girişib nəticə ala bilmirdi. Avropa və Rusiyanın təcrübəsi partiya fəaliyyətinin mühüm olduğunu göstərirdi. İlk erməni partiyası Armenakan 1885-ci ildə Van'da quruldu; özünümüdafiə üçün zor işləmək, silahlanmaq proqramını irəli sürdü (1921-ci ildə bəzi siyasi qüvvələrlə birlikdə yeni bir partiya quruldu). 1887-ci ildə Cenevrədə təsisçilərinin əksəriyyəti rusiyalı və ya Rusiyada təhsil almış ermənilər olan Hnçak və ya Hnçak (Zəng/Bell), 1890-cı ildə Tiflisdə millətçi Daşnaksutyun (Erməni Federativ İnqilab Partiyası və ya Erməni İnqilabi Federasiyası) partiyaları yaradıldı. Partiyalar "xristianları müsəlmanların zülmündən azad etmək üçün" terror yolundan istifadə etmək qərarına gəldilər. Onlar Türkiyəyə təbliğatçılar (qızıqdancılar) göndərirdi, üsyan hazırlayırdılar. Türkiyə hökuməti bütün bunları izləyirdi, Rusiyanın və Rusiya ermənilərinin bu işlərdə əli olduğunu görür, kütləvi həbslərlə üsyan hazırlığını zəiflətməyə çalışırdı.

Hnçak'ın hazırladığı silahlı mübarizə başlandı; 1894-cü il Sasun'da, 1895-ci ildə Zeytun və Trapezund'da, sonra Sivas, Erzurum, Van, Bayazid, Diyarbekir və b. yerlərdə *vergi vermirik* adı ilə üsyanlar baş verdi. Bu üsyanlar, adətən, polisə, ordu hissələrinə, müsəlman kəndlərinə hücumla başlayır, insanlar qətl edilirdi. Məsələn, Zeytun'da qarnizona hücum nəticəsində bir gündə təqribən 600 əsgər öldürülmüşdü (10 oktyabr 1895). Ordu bu üsyanları yatırtmalı olur və savaşa, təbii ki, üstün gəlir və üsyançıları qətlə yetirirdi. Məsələni ağırlaşdıran bir amil də Şərqi Anadolu'nun çox yerində eyni ərazini paylaşan erməni və kürdlərin bir-birilə yola getməməsi idi.

Erməni ideoloqları silahlı mübarizə, üsyan, terror yolu seçdilər. "Türk, kürd və erməni xainləri, satqınları hər yerdə, hər şəraitdə öldürmək" şüarını əldə bayraq tutan daşnak partiyası terrorla məşğul olan xüsusi qruplar yaratdı. Türkiyənin öz erməni bölgələrində zəruri islahat aparması, ermənilərə muxtariyyət verilməsini irəli sürən partiyalar bu məqsədlə daxildə qorxutmaq, üsyan etmək və eyni zamanda xarici qüvvələri köməyə çağırmaq yolu seçdi.

İstanbulda Hnçak Osmanlı Bankı binasına hücum təşkil etdi (1896, 26 avqust). Həmin ilin sentyabr ayında Hnçak erməniləri İstanbulda nümayişə çıxartdı. Ermənilərə açıq rəğbət bəsləyən Britaniya səfiri Philip Currie'ə görə, "Belə düşünməyə əsas var ki, Hnçak'ın məqsədi qarışıqlıq düşməsi və qan tökülməsi və bununla Avropa güclərini ermənilər naminə müdaxiləyə vadar etmək idi" (Justin McCarthy. The Turk in America. The Creation of an Enduring Prejudice. The University of Utah Press, 2010. p.108). Sultan 2-ci Abdülhamit hirsələndi, cəza əməliyyatı keçirildi. 1894-96-cı

illərdə baş verən üsyanlar nəticəsində çox sayda erməni üsyançı öldürüldü (qaynaqlar çox fərqli rəqəmlər göstərirlər, 200 min deyilir). Ermənilərin ümid etdikləri böyük güclər müdaxilə etmədi, daha doğrusu, sözdən işə keçmədi. 1905-ci ildə daşnaklar sultana uğursuz qəsd düzəldilər.

* * *

Birinci Dünya Savaşı zamanı Böyük Ermənistan ideyası yenidən canlandı. Erməni partiyaları və ictimai-siyasi liderləri Türkiyə içində muxtariyyət fikrini gücləndirib *niyə ermənilərin öz dövləti olmasın* dedilər; bu yol savaşa, terror və xarici böyük güclərin yardımından bəhrələnməli idi. Anadolu`da hücum keçən rus ordusuna çox sayda (250 min?! Şişirdilmiş?) erməni qoşulmuşdu.

Ermənilərin açıq-aşkar ruslar tərəfə keçdiklərini gören Türk hökuməti böyük savaşılda həmişə tətbiq olunan üsula - savaşa bölgəsi və onun ətrafında yaşayan, şübhəli bilinən yerli azlıqları, bu halda erməniləri savaşa meydanından uzağa (Suriyə və Mesopotamiyə`ya) köçürmək, deportasiya etmək üsuluna əl atmağa məcbur oldu (1915-ci ilin yazı). Ermənilərin bir hissəsi özü köçdü, 1914-16-cı illərdə Qafqaza 350 min ətrafında erməni köç etdiyi deyilir. Bütün gücünü cəbhələrdə ağır döyüşlərə sərf edən Osmanlı hökuməti köçürməni yaxşı təşkil edə bilməmişdi, üstəlik kürdlər ermənilərlə yola getmirdilər və uzun yol boyu bu köçə hücum edirdilər. Böyük sayda erməni öldürüldü, bir qismi də susuzluq, aclıq və xəstəlikdən öldü. Bu qırğınların səbəblərindən biri o dövr Osmanlı hökumətinin gücsüzlüyü idi.

1915-ci il böyük erməni qırğını, erməni faciəsini Türkiyə genosid, soyqırım kimi qəbul etmir, çünki, hökumətin erməniləri qəsdən öldürmək planı olmayıb. F.P. Hyland`a görə "1915-ci il hadisələri barədə Türk və Erməni baxışları bir-birindən o qədər uzaqdır ki, indiki zamanda məsələ həll olunana oxşamır" (F.P. Hyland, p. 19). Qərb mütəxəssisləri arasında *soyqırım olub, amma sənədlər mərkəzi hökumətin məsuliyyət daşdığını göstərmir* deyənlər də var (Guenter Lewy. The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide. University of Utah Press, 2005, p. 135). "Bir neçə yüz min insanın qısa müddət ərzində və olduqca ibtidai nəqliyyat sistemi vasitəsilə köçürülməsi kimi mühüm məsələ, sadəcə, Osmanlı bürokratiyasının imkanları xaricində idi... Osmanlı`nın yarıtılmaz rəhbərliyi şəraitində, əvvəlcədən düşünülmüş məhv etmə planı olmadan ölkənin misilsiz yüksək ölüm sayına məruz qalması mümkün idi". (Guenter Lewy. p. 253).

Professor Bernard Lewis dəfələrlə "Osmanlı hökumətinin erməni xalqını məhv etmək məqsədi güdən planı olmasının ciddi sübutu yoxdur" demişdi. "Fransa Erməni Assosiasiyaları Forum`u görkəmli alimi həyatı boyu araşdırmalarına əsaslanan elmi fikrini ifadə etdiyinə görə fürsətdən istifadə edib məhkəməyə verdi". (Michael M. Gunter. p. 78). Bir çox siyasətçi, dövlət adamı və alimlər Türkiyənin *qoy bu məsələ ilə parlamentlər deyil, alimlər məşğul olsun* fikrinə tərəfdar olmuşlar. Zbigniew Brzezinski ABŞ Nümayəndələr Palatası`nın Erməni Soyqırımı barədə qərar çıxarmasını istehza ilə qarşılamışdı: "Mən heç vaxt düşünməzdim ki, Nümayəndələr Palatası tarixi hadisələr haqqında hökm çıxaran bir növ elmlər akademiyasıdır" (Michael M. Gunter. p. 83).

Erməni məsələsi, Erməni diasporası və Qarabağ münaqişəsi üzrə görkəmli mütəxəssis Jirayr Liparityan 1915-ci il erməni soyqırımı barədə araşdırmalara ehtiyac duyulduğunu vurğulayır: "Hadisəni, önəminə uyğun bir şəkildə, layiqiylə sənədləşdirmək və açıqlamaq üçün heç bir və sistemətik cəhd göstərilməmişdir" - "bəzi araşdırmaçıların və qrupların ürəkli girişimləri olsa da" (Gerard J. Libaridian. Ermenilərin Devletleşme Sınavı. Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü. İletişim, İstanbul, 2001, səh. 153). "Mövzunun sənədlərinin ortaya çıxarılması və araşdırılması, ayrıca hadisənin anlaşılma erməni, türk və dünya tarixində yerli-yerinə oturdulması, böyük önəm daşımaqdadır". 1915-ci il soyqırım baş verdiyini Türkiyəyə qəbul etdirmək sanki erməni siyasətinin təməlinə və ya mərkəzinə yer alıb. Libarityan`ın fikrinə bunu bir növ ermənilərin Türkiyədən asılı qalması kimi də şərh etmək mümkündür; "Ermənilərin zehnləri... beynəlxalq

səviyyədə soyqırımın tanınması macərəsinə əsir düşmüşdür... Ermənilər uzun bir savaşa girmişdir, üstəlik, bu savaşın açarını “düşmən” əlində tutmaqdadır”.

* * *

Böyük faciə baş verdi, amma bu faciə tək ermənilərin başına gəlmədi, 5 milyon ətrafında türk və digər müsəlmanlar qırğına uğradılar. Qərb dünyasında ermənilərin və ümumiyyətlə, xristianların ölümü barədə geniş danışıqlar, müsəlmanlar başdan ayağa günahlandırılır, müsəlmanlara böyük hücumlar və müsəlmanların böyük qırğınları barədə xüsusi söhbət edilmir, araşdırma aparılmırdı. Amerika tarixçisi Justin McCarthy bu laqeydsizliyi və birtərəfliyi pozan az saylı tədqiqatçılardan biridir. O, bir əsr ərzində (1821-1922) müsəlmanların ölü sayıları və sürgünü, qaçqın sayıları üzərində çalışmış, mümkün ehtimallar içində ən aşağı sayları götürməklə və bilinməyənləri sayə daxil etmədən 5 milyondan artıq müsəlmanın öldüyü və 5 milyon yarımə yaxın müsəlmanın yerdəyişməyə, köç etməyə məcbur olduğunu müəyyən etmişdir (Justin McCarthy. *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*. “Darwin”, Princeton, 1995; Chapter 8, Table-30).

Türklər tərəfindən erməni genosidi törədildi iddiası türklərin şərəfinə toxunur, biz bunu etməmişik deyirlər. Erməni əsilli görkəmli fransız müğənnisi Charles Aznavour (Şarl Aznavur, 1924-2018) bir müsahibəsində “Sözün (genosid) özü narahatlıq doğurur və mənə də üzür. Burada demək istədiyim bəzi ermənilər tərəfindən mənə qarşı istifadə oluna bilər, fəqət bunun mühüm olduğunu düşünmürəm. Əgər türklər, *genosid (soyqırım)* kəlməsinin hər hansı bir məsələdə onlara əngəl olduğunu deyərkən səmimidirlərsə, o zaman başqa bir kəlmə tapaq. Yetər ki, Ermənistan və Türkiyə arasındakı sərhəd açılsın və Türk hökuməti bizimlə dialoq başlamağı düşünsün” demişdi. “Mən həmişə xatirələrə bağlı adam olmuşam. Amma, mən heç vaxt Türk cəmiyyətinin amansız düşməninə çevrilməmişəm” (Charles Aznavour. *Le Temps des Avants*). Aznavour keçmiş deyil, gələcəyi düşünməyi tövsiyə edir: “Fikir ayrılıqlarının bir faydası yoxdur, o ancaq etiraf və danışıq prosesini yenə də və uzun müddətə uzadacaq, ləngidəcək. Bu gecikmə həm də sərhədlərin açılmasının, embarqonun ləğvinin və ermənilərin qonşuları ilə ticarət aparmaq imkanlarının qarşısını alacaq. Belə deyərkən sizi narahat etdiyimi bilirəm..., amma bu heç də vacib deyil: mənim tək düşüncəm Ermənistanın gələcəyi, vətəndaşlarının firavanlığı və gənc türk nəslinin hökumətin hiyləsinə görə daşdığı ağır yükədən azad olmasıdır”. (Charles Aznavour, *D'Une Porte l'Autre*. Ed. Don Quichotte, 2011, p. 114).

1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davası

2 fevral 1905-ci il Bakıda Ağarza adlı bir azərbaycanlı bir daşnakın atəşi nəticəsində öldü. Fevralın 6-da azərbaycanlı bir məhbus erməni əsgərləri tərəfindən vurulub öldürüldü. Həmin gün bir varlı azərbaycanlı da öldürüldü. Qan töküldü. Ermənilərin silahlanması müsəlmanların da silahlanmasına səbəb oldu. Qafqazda erməni və müsəlmanların yanaşı yaşadığı hər yerdə iki icma arasında etibar pozuldu, qarşılıqlı hücumlar baş verdi. Ermənilər və azərbaycanlılar hər biri Çar hökumətinin, ayrı-ayrı məmurların əks tərəfə kömək etdiyini düşünürdü, şayiələr baş alıb gedirdi.

1906-cı il fevralın 20-də Tiflis şəhərində erməni və Azərbaycan ictimaiyyəti nümayəndələri və hökumət təmsilçiləri arasında sülh danışıqları başlandı. Bu və ümumiyyətlə, 1905-1906-cı illərdə baş vermiş və “erməni-müsəlman davası” adı alan qırğınlar barədə M.S. Ordubadi'nin (1872-1950) “Qanlı sənələr” (Qanlı illər) adlı oçerklər küllisində ətraflı məlumat verilmişdir.

Qeyd. Bu əsər Sovet dövründə M.S. Ordubadinin heç bir kitabında yer almamışdı.

M.S. Ordubadi'nin, demək olar ki, stenoqram şəklində qələmə almış olduğu Tiflis danışıqları erməni-müsəlman davasının mahiyyətini anlamaq baxımından çox şey deyir (M.S. Ordubadi. Qanlı sənələr. Bakı, "Səda", 1911, s. 84-94). Azərbaycanlıların arandan yaylağa, yaylaqdan arana köç etməsinə etiraz edən erməni iştirakçılara azərbaycanlılar bu köçlərin mal-qara ilə dolanan xalq üçün həyati vacib olması ilə cavab verdilər; nəticədə "Köç məsələsini pozmaq əsla mümkün deyil" qərarı qəbul olundu - ən azı hələlik. Ən qızgın mübahisə fevralın 28-də keçirilən görüşdə baş verdi; azərbaycanlılar erməni terroruna son qoyulmasını tələb etdilər. "Axı biz terrorla məşğul olmuruz" deyən azərbaycanlılar dövlət məmurlarının terrordan qorxaraq ermənilərin tərəfini tutduqlarını ortaya qoydular.

Müzakirənin ən fəal iştirakçısı olan Əhməd bəy Ağayev bu məsələ barədə maraqlı fikirlər söyləmişdi. "Bir adamı, bir qulluqçunu öz millətine xidmət etməyə və ya insafına görə iş görməkdən qorxudub vicdansızlığa, ədalətsizliyə dəvət edən terror davam edərsə, bizim vilayətdə nə azadlıq, nə hüriyyət, nə ədalət, nə də bərabərlik əmələ gələ bilər" ... "Biz deyirik ki, əgər doğrudan doğruya sülh istəyirsiniz, başqa təşəbbüslərlə bərabər gərək terroru da götürəsiniz. Buna cavabında bizə deyirlər ki, siz daşnaksutyundan danışsınız. Bizim əsla fikrimizdə daşnaksutyun yox idi. Biz deyirik ki, terror götürülsün. Lakin, ermənilərin xəyalına daşnaksutyun gəlir. Görünür ki, daşnaksutyunun bu terrorla əlaqəsi vardır" ... "Cənab Xatisov öz bəlağətli və fəsahtli çıxışında aşkar dedi ki, bu daşnaksutyun Rusiyanın böyük şəxslərinin, generallarının və hətta Qafqaz canişini həzretlərinin fikir və əqidələrinə qulluq edir və on beş ildir ki, təşkil olunub və onun qoşunu, xəzinəsi, soldatı da vardır. Biz müsəlman vəkilləri bunu eşidəndə təəccüb və heyrət barmağımızı dişimizə tutub öz-özümüzdə fikir etdik: İndi ki, belədir, indi ki, bir müsəlləh (*silahlı* – H.İ.) partiya on beş ildən bəri təşkil olunub və hökumət adamları bunu bilib də, nəinki əlac etməyir, bəlkə onunla həməqidəirlər, bizim istər hökumətdən, istər ermənilərdən belə partiyarın götürülməyini təmənnə etməyimiz faydasızdır. Biz ancaq özümüz öz əlacımızı edək. Bizim də gərək mükəmməl və müsəlləh partiyalarımız olsun. Bizim də gərək daşnaksutyunlarımız olsun". Nəhayət, səs çoxluğu ilə qətnamə qəbul edildi: "hökumət ciddi təşəbbüs edib, terroru aradan götürsün və müsəlləh partiyaları dağıtsın".

Qeyd. Tiflis görüşündə daşnaksutyun partiyası haqqında deyilən "onun qoşunu, xəzinəsi, soldatı da vardır" sözləri həqiqəti əks etdirirdi. Gerard J. Libaridian'ın sözləri bu partiyarın dövlət içində terrorçu dövlət olduğunu göstərir: Qafqazdakı ümumi anarxiyadan yararlanan partiya öz ordusu, polisi, məhkəməsi, arsenalı və savaq xəzinəsi olan müəyyən növ "milli dövlət"ə çevrildi. (Gerard J. Libaridian. Revolution and Liberation in the 1892 and 1907. Programs of the Dashnaksutyun).

Firuz Kazımzadə azərbaycanlıların kütləvi məhvində Daşnaksutyun'un baş təşkilatçı rol oynadığını, xüsusi quldur dəstələri düzəltdiyini vurğulayır, azərbaycanlıları səfərbər edə biləcək təşkilatın yoxluğunu qeyd edirdi: "Bir partiya olaraq məsuliyyətin əsas hissəsini Daşnaksutyun daşıyır, çünki qırğınları həyata keçirməkdə çox zaman aparıcı qüvvə idi. Daşnaklar, Türkiyədə fəaliyyət göstərən dəstələrə bənzər quldur dəstələri təşkil edir və onlara əsasən həmin ölkədən gələn erməni qaçqınları cəlb edirdilər. Bu cür dəstələr müsəlmanlara hücum edər və çox vaxt bütün kəndlərin əhalisini tam məhv edər. Digər tərəfdən, azərbaycanlıların Daşnaksutyun'la müqayisə oluna biləcək heç bir təşkilatı yox idi. Onlar əlaqələndirmə və plan olmadan mübarizə

apardılar". (Firuz Kazemzadeh. *The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921*. Hyperion Press, New York, 1981, p.19)

1906-cı ilin avqust ayında Şuşada Əhməd bəyin təşəbbüsü ilə Difai (Müdafiə) partiyası yaradıldı; partiya müsəlmanların xilasını iki vasitədən-maarifçilik və gücdən istifadədə görürdü. Partiyanın proqram sənədində Daşnaksutyuna işarə ilə qeyd edilmişdi ki, "biz ermənilərin bizim millətin xarabalıqları və külü üzərində öz rifahını qurmasına heç vaxt razı olmarıq" (АЙДЫН Балаев. Патриарх торкизма Ахмед Бек Агаев. TEAS Press, 2018, с. 191-193). Bu partiya əslində əsas günahı rus idarəçiliyində görürdü. Əhməd bəy: Türklər və ermənilər unutmazınlar ki, rusların Qafqazda görünməsindən əvvəl onlar əsrlərlə dostcasına və xoş qonşuluq şəraitində yaşamışlar və onların qarşılıqlı münasibəti tarixində indiki hadisələrə bənzər heç nə olmayıb (s. 195). Difai`nin öldürdüyü şəxslər əsasən rus məmurları idi.

1906-cı ilin payızına kimi Qafqaz erməni və azərbaycanlıların münaqişə ocağına çevrildi. Sentyabrın 14-ü sülh elan edildi. Sovet dövründə 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davasını "zəhmətkeşləri sinfi mübarizədən yayındırmaq məqsədi güdən Çar hökumətinin təşkil etdiyi" deyilirdi.

Müstəqillik, qırğınlar və ərazi davası. 1917-1921

22 oktyabr 1917-ci ildə Bakı sovetinə seçkilərdə Müsavat partiyasının böyük üstünlüklə birinci olması bolşevikləri və daşnakları, həmçinin, mənşevik və eser, rus və erməniləri qorxutdu. 18 dekabr 1917-ci il Rusiya Sovet hökumətinin başçısı V.İ. Lenin Stepan Şaumyanı Qafqaz məsələləri üzrə fəvqəladə komissar (чрезвычайный комиссар по делам Кавказа) təyin etdi. Bolşevik ordusunda və rəhbərliyində ermənilər üstünlükdə idi. Şaumyanın başçılıq etdiyi və böyük hissəsi ermənilərdən ibarət bolşevik ordusu və silahlı daşnak ordusu birləşib, yalnız azərbaycanlı olmaq əlamətini əsas götürüb 31 mart - 1 aprel günlərində Bakıda dəhşətli qırğın törətdilər.

18 aprel 1918-ci ildə S. Şaumyan Xalq Komissarları Sovetinə yazdığı hesabatda qəsdən milli qırğın törətdiyini etiraf edirdi: "Bizim 6 min silahlımız vardı, 3-4 min də Daşnaksutyun`un, hansı ki, bizim sərəncamımızda idi. Bu, savaşa milli xarakter verdi, amma bundan qaçınmaq mümkün deyildi. Biz bilə-bilə buna getdik". Bakı və ətrafını Sovet Rusiyasının bir hissəsi sayan Şaumyan müsavətçilərin Bakını "Azərbaycan xanlığının paytaxtı" elan etmək istədiklərini deyirdi. Daşnak liderlərindən biri, Ermənistan Respublikasının baş naziri olmuş, bir zaman Bakıda yaşamış və çalışmış Kaçaznuni də Bakıda daşnaklarla bolşeviklərin əlbir olduqlarını deyir. "Bakıda Erməni İnqilabi Daşnaksutyun Partiyası tatarların hökmranlığından ehtiyatlanaraq, yerli bolşeviklərlə sıx əlaqələrə malik idi və hətta onlara kömək edirdi".

Daşnak gücləri qırğını Bakıdan bölgələrə keçirdilər, *Şamaxı batan kimi* ifadəsi adətən, Şamaxını alt-üst edən zəlzələ ilə bağlı işlədilirdi, amma bu dəfə Şamaxını ermənilər batırdı; 1918-ci ildə Şamaxının əhalisi 15 min idi, 1921-ci ildə orada ancaq 1700 adam yaşayırdı. Quba, Qarabağ, Zəngəzur, Nuxa, Gəncə, Xaçmaz, Lənkəran, Səlyan kimi yerlərdə də qırğınlar oldu. Zəngəzurd ermənilərin hücumuna məruz qalan müsəlman əhali şərqə, Azərbaycanın nəzarətində olan yerlərə qaçdı.

Birinci Dünya Savaşı nəticəsində Rus imperiyası dağıldı, bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirdilər. Ucqarlarda müstəqillik mübarizəsi gücləndi, qonşu xalqların başbilənləri hökumət qurmağa, ərazilərə nəzarət etməyə çalışdılar. Osmanlı savaşı uduzan tərəfdə idi; böyük güclər və kiçik xalqlar onun torpaqlarını bölüşdürməyə girişdilər. Qafqazda elan edilən Daşnaksutyun

Ermenistan hökuməti Qars və İrəvanı Ermenistan elan etdi. Gürcüstan və Azərbaycanla ərazi iddiaları uğrunda savaş başladı - Gürcüstanla qısa, Azərbaycanla uzun... Ermənilər Şərqi Anadolu, Qafqaz, eləcə də İranın şimal-qərbində çaxnaşma yaratdılar... "Daşnak hökuməti iki il yarımında üç müharibə etdi. 1918-ci ilin dekabrında Gürcüstanla müharibə cəmi üç həftə davam etdi, lakin Ermənistanı saysız-hesabsız bəlalar gətirdi. Azərbaycanla Qarabağ uğrunda müharibə ermənilər üçün fəlakətli şəkildə sona çatdı. Nəhayət, 1920-ci ilin payızında Türkiyə ilə müharibə başladı, hansı ki, respublikaya, demək olar ki, son qoydu və Ermənistandan nə qalıbsa, onun məhvi təhlükəsini yaratdı". (K.S. Papazian. Patriotism Perverted. p. 43-44).

Qeyd. 1920-ci il sentyabrın 24-də Ermənistan ordusu "Qərbi Ermənistan" a, yəni, Türkiyənin Şərqi bölgəsinə hücum etdi. Əks-hücum keçən türk ordusu Sankamış, Ardahan, Kars ı almaqla kifayətlənməyib Ermənistan Respublikası ərazisinə daxil oldu və Gümrü `nı tutdu. Noyabrın 8-də sülh şərtləri razılaşdırıldı. Türk ordusu Naxçıvana da daxil oldu.

Maraqlıdır ki, Ermənistan sovetləşdikdən sonra mühacirət həyatı keçirən daşnaklar yola getmədikləri və iddia etdikləri ərazilərdə yaşayan kürdlərin üsyan fəaliyyətindən bəhrələnmək fikrinə düşmüşdülər. Onlara elə gəlirdi ki, kürdlər uğur qazansa, ermənilərin Türkiyəyə torpaq tələbini haqlı sayacaqlar... (K.S. Papazian. Patriotism Perverted. p. 52).

* * *

Rusiyada baş verən inqilab rus ordusunun Türkiyədən çəkilməsinə səbəb oldu. Türklər itirdikləri torpaqları geri almağa başladılar. Bu dəfə onlar qarşılarında rusları deyil, erməniləri gördülər. Bu qeyri-bərabər savaşda ermənilərin qalib gəlmək şansı yoxdu. 1918-ci ilin yanvar ayında türk ordusu Qafqaza doğru irəliləməyə başladı.

Türk İslam ordusu adı altında birləşmiş türk və nisbətən az sayda azərbaycanlıdan ibarət nizami ordu Gəncədən Bakıya doğru irəlilədi. Bakı bolşevik və daşnak qüvvələrdən azad edildi (15 sentyabr 1918-ci il), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) hökuməti Gəncədən Bakıya, ölkənin paytaxtına köçdü. Müəyyən azərbaycanlı dəstələr ermənilərin törətdikləri 31mart - 1 aprel qırğınınun qisasını almağa girişdilər. 1918-ci ildə Bakıda baş vermiş hər iki qırğının şahidi olan Məhəmməd Əsəd Bəy təxəllüslü yazıçı o dəhşətləri özünəməxsus şəkildə, çıpaqlığı ilə təsvir etmişdir: "...Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlılar düşməni əvvəlcə öldürür, yalnız bundan sonra yuxarıda təsvir olunanları tətbiq edirdilər (*hər iki tərəfin "yuxarıda təsvir olunanları"nı təsvir etməm* – H.İ.), ermənilər isə, tərsinə, canlı insanları dəhşətli işgəncələrlə öldürürdülər, meyiti isə həmin dəqiqə rahat buraxırdılar. Xalqlar xarakterinin fərqi də elə budur" (Məhəmməd Əsəd Bəy. Şərqdə neft və qan. "Nurlan", Bakı, 2005, s. 247).

Qeyd. Essad Bey həm də Kurban Said təxəllüsü ilə məşhur "Əli və Nino" romanını yazmışdır. Bu müəllifin əsl adı Lev Nussimbaum`dur (1905-1942). *Şərqdə neft və qan* əsəri müəllifin ilk kitabıdır, Almaniyada nəşr olunmuşdur (Oel und Blut im Orient, 1929). Kurban Said`in Lev Nussimbaum olduğunu şübhə altına alanlar da mövcuddur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il iyulun 15-də Gəncədə «Avropa savaşı başlandıdan bütün Zaqafqaziya hüduqlarında müsəlmanlar və onların əmlakı üzərində zorakılıqların təhqiqi üçün» Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası (FTC /Чрезвычайная Следственная Комиссия) yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya rus, alman, polyak, Litva və Azərbaycan əsilli hüquqçu və ictimai-fəal şəxslərdən təşkil olunmuşdu. Komissiyanın topladığı 3600 səhifə ətrafında materiallar 36 cild üzrə sistemləşdirilmişdi. Martın 31-də başlanan

qırğın qurbanlarının dəqiq sayı məlum deyil, FTC Bakıda 11 min, sonra dəqiqləşdirib 12 min ətrafında ölüm hadisəsi olduğunu bildirdi, bölgələr üzrə sabit rəqəmlər yoxdur, Şamaxı qəzasında 10 min ətrafında, Quba qəzasında isə 2580-3280 kimi rəqəmlər göstərilir. Digər bölgələr barədə etibarlı məlumat azdır. 1918-ci il Bakı erməni qırğınında ölənlərin sayı da dəqiq məlum deyil, Erməni Milli Soveti 8988 ölüm və 3 mindən artıq itkin düşənlər olduğu üzərində dayanmışdı; mütəxəssislər bu rəqəmi şişirdilmiş sayırlar. Erməni Sovetinin 22 sentyabrda, hadisələrin qızğın izi ilə Tiflis'dəki erməni diplomatik nümayəndəliyə göndərdiyi teleqramda 2028 rəqəmi göstərilmişdi. Azərbaycan hökuməti Bakı şəhərinə qırğından üç gün sonra daxil oldu və bu qırğına görə təəssüfünü bildirdi. Təhlükəsizliyin təmin olunması üçün qəti tədbirlər görüldü, qırğın və talanla məşğul olanları cəzalandırmaq üçün Bakının müxtəlif yerlərində dar ağacları quruldu; 100-dən artıq müqəssir-cani asıldı.

* * *

Sovet ideologiyası yaddaşa qəsd etdi. Tarix tərsinə yazıldı, 1918-ci il 31 mart -1 aprel qırğınınun günahı ancaq "Müsavat"ın üstünə qoyuldu. *Bakı kommunası* qəhrəmanlaşdırıldı. Böyük şairimiz M. Rəsulzadəni *dırnaq arasında millət rəhbəri* kimi andı, 1918-ci il Bakıda azərbaycanlıların qırğını təşkil edən S. Şaumyanı isə *Qafqazın Qartalı* adlandırdı. Xalq keçmiş tarixi olduğu kimi və ya olduğuna bənzər şəkildə bilmirdi, amma Səməd Vurğun oxuyurdu, tarix kitabları da eyni sözləri deyirdi. Yeni dövr Azərbaycan tarixçisi Eldar İsmayılov (1950-2014) Şaumyan'a həsr etdiyi kitabın adını "Степан Шаумян – обреченный на забвение. Портрет «легендарного коммунара» без ретуши" qoymuşdu (Stepan Şaumyan – unudulmağa məhkum olunmuş. "Əfsanəvi kommunar"ın rətuşsuz [düzəlişsiz] portreti). Hörmətli müəllif indiki dövrdə dünyaya ideoloji birtərəfli, məhdud deyil, geniş, illüziyalarsız baxmaq imkanı əldə etdiyimizi yada sahr və sanki, kitabın adına aydınlıq gətirir: "Şüurlardakı bütələr devrilmişdir. Yaşadığımız şəhərdə artıq Şaumyanın heykəli, onun adını daşıyan küçə, rayon, fabriklər yoxdur. Lakin biz istəsək də, istəməsək də Şaumyan keçmişimizin bir hissəciyi olaraq qalacaqdır".

Təhsil və tədqiqat baxımından riyaziyyat, fizika və elm tarixi ilə bağlı olsam da, siyasi tarixi, o cümlədən SSRİ tarixini az-çox bilir, bir hissəsini qəbul edir, digər hissəsinə şübhə ilə yanaşırdım. Yadımdadır, erməni əsilli Amerika tarixçisi Ronald Gregory Suny'nin baş vermiş hadisələri Sovet tarixçiliyindən çox fərqli, olduğuna yaxın şəkildə təsvir edən "Bakı kommunası. 1917-1918" adlı kitabını (The Baku Commune. 1917-1918. Princeton University Press, 1972) necə maraqla oxumuşdum. 1917-1918-ci il hadisələri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk addımları və ümumiyyətlə, Sovet ideologiyasından azad Azərbaycan tarixinin diqqətlə və əhatəli şəkildə öyrənilməsi və yazılması Azərbaycanda yalnız SSRİ-nin dağılma prosesi zamanı başladı.

* * *

Sadə erməni və sadə azərbaycanlı düşmənçilik və nifrət hissi ilə yaşamırdı. Onlar ailəsini necə dolandırmaq haqqında düşünür, hərəkət edirdilər. "Azərbaycan" qəzeti *Qarabağ'dan* rubrikasında (Məhəmməd Sadiq. №210, 24 həziran 1919) "ermənilər yenə dəvə başlayıblar" xəbəri ilə yanaşı Ağdam bazarının ermənilərlə dolu olduğunu yazır, "ermənilər bazara kömür, göyərti, xəlçə, palas və şallar, taxta və odun və sair bu kimi şeylər gətirib satıb əvəzində müsəlmanlardan arpa, buğda, darı və sairə yeyinti şeylər alıb aparırdılar". Bir dəfə müsəlman dükancı ilə bir nəfər erməni müştərinin böylə bir müsahibəsinə rast gəldim:

Dükancı: A balam, ay qonşu, bu gün bazardan azına bir milyon manatlıq buğda, arpa alıb apar-mısınız, amma özünü də Azərbaycan hökumətinə tabe olmaq istəmiyorsunuz! Hərgah bu hökumət sizin ola idi və çörək də sizdə ola idi, sizin hökuməti tarumaq istəmiyənlər ilə siz də

böylə rəftar edərdinizmi?

Erməni: A carım, doğru sözü gizlətmək heç insaf degil, hərəgah siz müsəlmanların çörəgi olmasa, heç bir nəfər erməni öz çörəgi ilə dolana bilməz. Genə Allah sizdən razı olsun ki, siz bu qədər insaflısınız. *Allah mərdümazara lənət eləsin! Bizə nə qalib ki, oturub Azərbaycan ilə dava edirik. Çörəgimiz ondan, dolanışımız ondan. Hər kəs ki, istəmir, qoy getsin İrəvana* (kursiv mənimdir – H.İ.). Amma bir neçə nəfər mərdümazarlar yığışib gündə bizə bir hökm yazıb, min cürə fokuslar çıxardılar. Hər kəs gəlir deyir pul ver, amma heç bir nəfər gəlib çörək vermir. Hələ buyruq buyurur! Deyir ki, komitet belə buyurur!”

Doğrudan da, Qarabağ erməniləri aran Qarabağdan ayrı düşsələr, açıqdan öləcəklərini düşündülər.

Anastas Mikoyanın Leninə hesabatında (22 may 1919) Qarabağ xalqı üçün Bakı ilə bağlılığın həyatı vacib olduğunu qeyd edir: Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi Qarabağ xalqı üçün Bakı ilə həyat qaynağının itməsi, yox olması və heç vaxt heç cür bağlılığı olmayan Yerevanla bağlanması deməkdir (Audrey .L. Altstadt. *The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule.* Hoover Institution Press, Stanford University, 1992, p. 102).

* * *

Azərbaycan Milli hökuməti Sovet ordusu qarşısında müqavimət gücünə malik deyildi; 1920-ci il aprelin 28-də ordu bir güllə atmadan Bakıya girdi. Azərbaycan və erməni başbilənləri arasında münaqişə və dava mövzusu olan suallar vardı: Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzur kimin olmalıdır? Sovetləşmə bu münaqişəni yeni müstəviyə çıxartdı. Sovet Rusiyası Türkiyə və Azərbaycanı bir-birindən ayıran erməni sovet zolağının olmasını həyatı vacib məsələ sayırdı; bu zolağın gah Naxçıvan, gah Zəngəzur olacağı düşünülürdü. Naxçıvan Azərbaycanın, Zəngəzurun böyük hissəsi Ermənistanın payına düşdü. Rusiya və Türkiyə arasındakı *Moskva müqaviləsi* (16 mart, 1921) iki ölkə arasındakı sərhədləri müəyyən etdi. Batum Gürcüstana verildi, Naxçıvan vilayətinin Azərbaycan tərkibində muxtar respublika olması və bu himayənin (protektoratın) üçüncü heç bir dövlətə güzəştə gedilməməsi barədə razılıq əldə edildi. Türkiyə və üç Cənubi Qafqaz respublikası arasında, Rusiyanın iştirakı ilə, Moskva müqaviləsinin icrası istiqamətində *Qars müqaviləsi* (13 oktyabr 1921) imzalandı. Bu müqavilə iştirakçı dövlətlərin ərazilərinə aid əvvəllər imzalanmış bütün müqavilələrin, 16 mart 1921-ci il Moskva müqaviləsi istisna edilməklə, ləğv olduğunu bildirdi. Bu gün qüvvədə olan Türkiyə-Gürcüstan və Türkiyə-Ermənistan sərhədləri Qars müqaviləsində razılaşdırıldı.

Qeyd. Türkiyəni işğal edən və onu parçalamaq planı hazırlayan, o cümlədən, ermənilərə dövlət vəd edən Sevr müqaviləsi ölkəyə nəzarət edə bilməyən Sultan Türkiyəsi və qalib müttəfiq gücləri təmsil edən Britaniya, Fransa və İtaliya arasında imzalanmışdı (10 avqust 1920). Atatürkün başçılıq etdiyi, Ankarada fəaliyyət göstərən Türkiyə Böyük Məclisi bu müqaviləni tanımadı. Tezliklə Türkiyə Qurtuluş Savaşı müttəfiqləri məğlub edəcək, Türkiyə Respublikası qurulacaqdı.

Dağlıq Qarabağ ərazisi iqtisadi baxımdan, aran-yaylaq baxımından son nəticədə Azərbaycanda saxlanıldı, mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla, geniş muxtariyyət verilməsi fikri vurğulandı (5 iyul 1921). Azərbaycan liderləri Naxçıvan və Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsini istəmirdilər. Xankəndinin adı dəyişdirilib Stepanakert qoyuldu və Şuşanın yerinə vilayətin mərkəzi elan edildi. Rəsmi vilayət statusu 1924-cü ilin noyabr ayında elan edildi. Beləliklə, Qafqazda iki erməni dövlət tipi yarandı - müttəfiq respublika (Ermənistan) və muxtar vilayət (Dağlıq Qarabağ). Gür-cüstanda Azərbaycanla sərhədboyu yaşayan çoxsaylı azərbaycanlılara və ya Azərbaycandakı azsaylı gürcülərə, həmçinin, Ermənistandakı azərbaycanlılara müəyyən muxtariyyət verilməsi məsələsi qaldırılmadı.

(*Ardı gələn nömrədə*)